



A Comparative Study of the Views of Shiite Exegetes Regarding the Verse “The Fornicator Shall Not Marry Anyone but a Fornicatress or an Idolatress”*

Ahmad Mohammadi Majd 

Assistant Prof., Department of Jurisprudence and Islamic Teachings, Faculty of Jurisprudence and Islamic Studies, al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: mmajd.ahmad@yahoo.com

Research Article



Abstract

One of the verses over which Shiite exegetes have differed is verse 3 of the al-Nur Chapter: “*The fornicator shall not marry anyone but a fornicatress or an idolatress.*”¹ This verse appears to indicate parity between the fornicator and the fornicatress and idolatress in marriage, despite the definite absence of such parity in at least some cases, such that some exegetes have regarded it as one of the ambiguous (*mushkil*) verses, while others have considered it among the decisive (*muḥkam*) verses with a clear meaning. A group of scholars has understood the verse as operating in the domain of legislating legal rulings, interpreting it as prohibiting the marriage of a fornicator to someone who is not his equal in rank. In contrast, others have viewed the verse as informative, describing predominant external realities. The principal question of the present study is whether it is possible to attribute another domain to this parity in the Quran? Or, like the scholars of the past, must we inevitably accept only these two domains and consequently face numerous objections and the incompatibility of the verse’s content with many other Quranic verses and with Shiite jurisprudence? Using a descriptive-analytical method, this study undertakes a comparative examination of exegetical views concerning the verse. Its findings indicate the possibility that the verse intends to report parity between the fornicator, the fornicatress, and the idolatress in the spiritual and faith domain, according to God’s true standards of evaluation. Numerous indications—and indeed evidence—support this view, while it remains free from the objections raised against interpretations based on the two previously mentioned domains.

Keywords: verse 3 of the al-Nur Chapter, marriage of the fornicator, fornicatress, and idolatress, domain of parity, Shiite exegetes

* Received 02 May 2025; Received in revised from 04 July 2025; Accepted 02 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Mohammadi Majd, A. (2025). A Comparative Study of the Views of Shiite Exegetes Regarding the Verse “The Fornicator Shall Not Marry Anyone but a Fornicatress or an Idolatress”. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 213-231. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12211.2425>

©The Author(s)



Publisher: University of Qom

1. Qarai translation

Introduction

Verse 3 of the al-Nur Chapter “*The fornicator shall not marry anyone but a fornicatress or an idolatress*” is among the jurisprudential verses of the Quran, and its apparent meaning suggests parity between the male fornicator and the fornicatress and idolatress, and likewise parity between the fornicatress and the fornicator and the polytheist in marriage. However, given the certainty of the lack of their parity in certain cases, disagreement has arisen regarding the interpretation of the verse, and a group of scholars have understood it as explaining the domain of legislation of jurisprudential law and prohibition of marriage between a fornicator and someone who is not his equal in rank. Others, however, have interpreted it as informing of predominant external realities. The direct and significant impact of these views on Muslims’ beliefs and practices regarding marriage clarifies the importance of examining this issue in order to arrive at the correct, or the closest to the correct opinion.

The central question is whether another domain can be attributed to this parity in the Quran, so that we don’t face the numerous objections and the incompatibility of the verse’s meaning with many Quranic verses and Shiite jurisprudence.

The novelty of the present study, which employs an analytical–comparative approach, lies in its critical examination of existing views and in proposing a new perspective in light of other Quranic verses, narrations, established principles of Shiite jurisprudence, and the findings of previous research, while remaining free of the shortcomings attributed to earlier interpretations.

Research Findings

The primary purpose of God Almighty in the verse: “*The fornicator shall not marry anyone but a fornicatress or an idolatress, and the fornicatress shall be married by none except a fornicator or an idolater, and that is forbidden to the faithful*”¹ is to express the parity of the fornicator with the fornicatress and the idolatress, and likewise the parity of the fornicatress with the fornicator and the polytheist. However, since the verse does not explicitly specify the intended domain of this parity, exegetes have proposed various possibilities:

First possibility: the domain of people’s disposition, inclinations, and ordinary nature in the external world. Those who hold that the verse is informative, describing an external reality, who constitute a minority among Shiite exegetes, have put forward this possibility.

The second possibility: The domain of jurisprudential rulings in this world: Those who hold that it is legally required for a fornicator to marry a fornicatress or an idolatress, and that a fornicatress may only be married to a fornicator or a polytheist, as well as those who issue rulings prohibiting the marriage of a fornicator with a chaste person and vice versa, have adopted this domain for the verse. Likewise, those who infer an

1. Qarai translation

exemptive discouraged (*karāhah*) ruling from the opening of the verse incline toward this interpretation. The majority of Shiite exegetes have embraced this view.

The third possibility: Combining the external domain and the domain of jurisprudential laws by dividing the verse into its opening and closing parts: The opening of the verse is taken as reporting the natural and customary inclinations of sinful and fornicating men and women toward one another, while its concluding part expresses a prohibitive legal ruling or a legislative ruling of severe disapproval, sometimes referred to as “prohibition.”

The fourth possibility: Negating both the domain of reporting the external world and the legal domain: Mughniyah, in *Tafsīr al-Kāshif*, explicitly states that his chosen domain is neither reporting external reality nor legislating a legal ruling.

The fifth possibility: The domain of customs governing the system of existence based on the requirement of the governing custom that human good and bad come back to themselves. The verse informs that the punishment for the act of the fornicator is that his lot is that he becomes the spouse of a fornicator or polytheist.

The sixth and preferred view: The domain of spiritual and faith ranks in the scales of the true divine measure: According to this interpretation, the opening of the verse points to the equivalence and parity of the spiritual rank and faith status of a male fornicator with a fornicatress and an idolatress, and of a female fornicator with a male fornicator and polytheist. The concluding part of the verse, in light of this parity, expresses their worthiness for one another in marriage according to God’s true scale of measure.

Conclusion

Some Shiite exegetes, relying on the common use of declarative sentences to express legislative rulings and on the apparent meaning of certain narrations, have understood the content of verse 3 of al-Nur Chapter as discussing the domain of jurisprudential legislation and indicating the prohibition or disapproval of marriage between a fornicator and someone who is not his equal in rank. Others, based on the apparent form of *lā yankihū* and the nominative reading of *yankihū* in the well-known recitation, have taken the Arabic letter *lā* as negating, and thus interpreted the verse as reporting a predominant external reality or psychological disposition. They have explained this view by appealing to the principle of affinity: that people generally incline toward those similar and equal to themselves in thought and conduct, and by seeking to avoid conflict between the content of the verse and established principles of Shiite jurisprudence.

However, given the inapplicability of the principle of affinity to the subject at hand, the absence of the Quranic usage of *nikāh* regarding the act itself, that is, fornication, and the redundancy of the verse if *nikāh* were interpreted as fornication, and other objections to this view, the correct conclusion is that the verse reports an equivalence and parity between the fornicator, the fornicatress, and the idolatress and vice versa in the spiritual and faith domain, according to God Almighty’s true criteria. Multiple evidences support this view: the established principles of Shiite jurisprudence, external realities, and Quranic verses and narrations that affirm the existence of multiple

domains for human beings, such as verse 26 of the al-Nur Chapter, verse 97 of the Aale Imran Chapter, narrations that don't consider the fornicator to be a believer, and reliable reports accepted by both Sunni and Shiite narrations that reveal the parity of certain sinners at death or on the Day of Judgment, such as one who abandons the pilgrimage without excuse or one who cheats, with the disbelievers and polytheists.

References

- Fayz Kashani, M. M. (1994). *Tafsir safi*. Al-Sadr Publications. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2022). *Tafsir tasnim*. Esra Publications. [In Persian].
- Kulayni, M. (1988). *Al-Kafi*. (A. A. Ghaffari, Ed.). Dar al-Kutub al-Islami. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-anwar*. (Y. al-Abedi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Mughniyah, M. J. (2003). *Tafsir al-kashif*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Qommi, A. (1988). *Tafsir Qommi*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Islami Publications. [In Arabic].
- Tusi, M. (2009). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. (A. H. Qasir al-Ameli, Ed.). Markaz-i Imam Hasan Mujtaba. [In Arabic].



بررسی تطبیقی هم‌ترازی زانی با زانیه و مشرکه در آیه سوم سوره نور از دیدگاه مفسران شیعه *

احمد محمدی مجلد

استادیار، گروه فقه و معارف، دانشکده فقه و مطالعات اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه:

mmajd.ahmad@yahoo.com

چکیده

یکی از آیات محل اختلاف میان مفسران شیعه، آیه سوم سوره نور «الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً» است که بیانگر همسانی زانی با زانیه و مشرکه در نکاح - به‌رغم عدم همسانی دست‌کم در موارد دیگر - است. برخی این آیه را از آیات مشکل و برخی دیگر از آیات محکم با معنای روشن دانسته‌اند. گروهی آیه را مربوط به ساحت احکام فقهی و بیاگر منع ازدواج زناکار با غیرهمتای خود پنداشته‌اند و در مقابل، افرادی آیه را در ساحت اخبار از واقعیت‌های خارجی غالبی تلقی کرده‌اند. پرسش اصلی پژوهش پیش‌رو این است که آیا می‌توان ساحتی دیگر را برای این همسانی به قرآن کریم نسبت داد یا همچون گذشتگان ناگزیر از پذیرش یکی از این دو ساحت هستیم که لازمه آن اشکال‌های متعدد و عدم سازش مفاد آیه با شمار زیادی از آیات و فقه شیعه و اجماع فریقین است. یافته‌های این پژوهش، که به روش تحلیلی-تطبیقی انجام شده، نشان می‌دهد دلیل متقنی برای تأویل آیه بر اساس دو ساحت ادعا شده وجود ندارد؛ بلکه آیه، مطابق ادله و شواهدی، بیانگر اخبار از هم‌ترازی زانی، زانیه و مشرکه در ساحت معنوی و ایمانی، بر اساس میزان‌های حقیقی نزد خداوند است. این دیدگاه از اشکال‌های وارد بر تفاسیر پیشین به دور است.

کلیدواژگان: سوره نور: ۳، نکاح زانی، نکاح زانیه و مشرک و مشرکه

مقاله پژوهشی



* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۳ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استاد: محمدی مجلد، احمد. (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی هم‌ترازی زانی با زانیه و مشرکه در آیه سوم سوره نور از دیدگاه مفسران شیعه، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۲۳۱-۲۱۳. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12211.2425>

© نویسنده(ها)



ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

آیات بیانگر احکام فقهی قرآن همواره مورد توجه ویژه مفسران و فقهای شیعه بوده است. یکی از آیات محل اختلاف میان مفسران شیعه، آیه سوم سوره نور «الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً» است که بیانگر همسانی زانی با زانیه و مشرکه، و هم‌ترازی زانیه با زانی و مشرک در نکاح است. این در حالی است که دست‌کم در مواردی قطع به عدم همسانی آنان وجود دارد. همین امر باعث شده است برخی این آیه را از آیات مشکل قرآن بشمارند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۴۸۹)؛ در حالی که برخی دیگر آن را از آیات محکم و دارای معنایی واضح و روشن دانسته‌اند (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۵، ص ۳۹۷). گروهی، از جمله شیخ طوسی، فیض کاشانی و علامه طباطبایی، آیه را بیانگر ساحت تشریح حکم فقهی و منع ازدواج زناکار با غیرهمتای خود دانسته‌اند؛ در مقابل، افرادی مانند شبر، طیب، قرشی و جوادی آملی آیه را در ساحت اخبار از واقعیت‌های خارجی غالبی تلقی کرده‌اند.

وجود احتمال‌های مختلف در معانی کلمات کلیدی آیه، یعنی «لا»، «يَنْكِحُ»، «الزَّانِي»، «الزَّانِيَّةُ»، و «مُشْرِكَةً»، که بدون قید و شرط آمده‌اند، و نیز نسبت صدر و ذیل آیه سبب تاب‌آوری آیه برای احتمال‌های متفاوت و اختلاف تفاسیر از آن شده است. آثار مستقیم و مهم این اقوال بر عقاید و اعمال مؤمنان اهمیت بررسی این مسئله برای رسیدن به رأی حق یا نزدیک‌تر به حق را روشن می‌سازد.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که آیا می‌توان ساحتی دیگر را برای این همسانی به قرآن نسبت داد یا همچون گذشتگان ناگزیریم از پذیرش این دو ساحت و به‌ناچار مواجهه با اشکال‌های متعدد و عدم سازش مفاد آیه با شمار زیادی از آیات و فقه شیعه.

پیش‌فرض این تحقیق لزوم سازش و هماهنگی مفاد این آیه با دیگر آیات، امور مسلم فقه و اجماع فقهای شیعه است و دستاورد آن درک صحیح یا نزدیک‌تر به واقع از این آیه.

پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع این مقاله تألیف مستقلی وجود ندارد؛ اما پیشینه این بحث را در آثار سه گروه از علما می‌توان پی‌جست:

۱. مفسرانی که به تفسیر کامل قرآن یا تفسیر سوره نور پرداخته و آراء خود را در خصوص مفاد آیه و ساحت مختار بیان کرده‌اند و در مواردی به نقد و بررسی دیگر احتمال‌ها و اقوال در تفسیر آیه پرداخته‌اند.

۲. مفسران فقیهی که به آیات الاحکام پرداخته‌اند و دیدگاه خود را درباره دلالت این آیه بر احکام تکلیفی نکاح بیان کرده‌اند.

۳. فقیهانی که به بررسی احکام نکاح پرداخته و در ضمن بحث از اسباب حرمت نکاح و بیان مستندات آن، در کنار دیگر ادله از قرآن و روایات، به این آیه و محتوای آن اشاره کرده‌اند که آیا زنا موجب حرمت ازدواج زانی و زانیه با عقیفه و عقیف می‌شود.

شاید نزدیک‌ترین تألیف مستقل به این موضوع که به بررسی تطبیقی آراء مفسران شیعه درباره لزوم پاکی و طهارت و به تعبیر دیگر همسانی در نکاح پرداخته است؛ مقاله‌ای است با عنوان «پژوهشی تطبیقی در تفسیر آیه «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ» از علیرضا طیبی و مجید زیدی جودکی که در سال ۱۳۹۸ در دوفصلنامه پژوهش‌های تفسیری تطبیقی دانشگاه قم به چاپ رسیده است.

نواآوری پژوهش حاضر، که به روش تحلیلی-تطبیقی انجام شده، بررسی انتقادی آراء مطرح‌شده و ارائه دیدگاهی نو با توجه به دیگر آیات، روایات، فقه شیعه و نتایج پژوهش‌های قبلی است که از اشکال‌های وارد بر تفاسیر پیشین خالی است.

نقد و بررسی احتمال‌ها و دیدگاه‌ها در آیه سوم سوره نور

به نظر می‌رسد هدف اصلی خداوند متعال در آیه «الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرْمٌ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (نور: ۳) بیان همسانی زانی با مشرکه و زانیه و نیز هم‌ترازی زانیه با زانی و مشرک است؛ اما در آیه تصریح نشده است که این همسانی در نکاح در کدام ساحت مدنظر قرآن کریم و خداوند متعال است. از این رو مفسران گمانه‌های متفاوتی در این باره مطرح کرده‌اند:

احتمال اول: ساحت روحیه، علایق و طبیعت عادی افراد در عالم خارج: قائلان به اخباری بودن آیه از واقع خارجی در ظاهر آن را مربوط به این ساحت دیده‌اند؛ این دیدگاه را اقلیتی از مفسران شیعه مطرح کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۹۴؛ شبر، ۱۴۱۲، ق، ص ۳۳۸؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۴۸۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ق، ج ۵، ص ۳۹۷). این نظر بر پذیرش نافی بودن حرف «لا» مبتنی است و قرائت مشهور، که «يَنْكِحُ» را مرفوع نشان می‌دهد، مؤید آن است. بر این اساس، جمله خبریه است و مفاد آیه اخبار و بیان واقعیت غالبی خارجی براساس قاعده تجانس است، با این توضیح که هرچند لفظ آیه به صورت عام بیان شده، مراد غلبه و اکثریت است؛ یعنی به طور غالب مرد زناکار، تمایلی به ازدواج با زن پاکدامن ندارد و تمایل او بیشتر به زانیه یا مشرکه است؛ همین طور، مرد مؤمن در بیشتر موارد به زانیه یا مشرکه رغبت ندارد و اغلب با زن مؤمن ازدواج می‌کند. این واقعیت در سنخیت طبع و اخلاق و عقاید افراد ریشه دارد. تأکید قائلان به این دیدگاه بر غلبه (اکثریت) این اشکال را دفع می‌کند که ممکن است، گاهی مرد زناکار با زن عقیف، یا زانیه با مرد مؤمن، ازدواج کند.

اما به نظر می‌رسد حتی اگر قاعده تجانس در دیگر موارد پذیرفته شود، اگر مراد از «نکاح» در آیه عقد ازدواج باشد، چنان‌که قول مشهور و حق همین است، وقوع آن به صورت غالبی محل تأمل و بلکه اشکال است. زیرا در واقعیت خارجی، خلاف این قاعده مشاهده می‌شود؛ مرد زناکار تمایل به ازدواج و عقد دائمی با زن زناکار ندارد و بالعکس. البته اگر مراد از «نکاح» در آیه، نفس عمل یعنی وطی و زنا باشد، تطبیق قاعده تجانس واضح‌تر خواهد بود؛ آن هم به این معنا که زانیه یا مشرکه به میل مرد زانی پاسخ مثبت می‌دهد و بالعکس. این معنا نیز اشکال‌هایی دارد که در ادامه بررسی می‌شود. کاستی دیگر اینکه هر چند ظاهر کلمات آیه مؤید اخباری بودن است؛ اما با قبول اینکه آیه در صدد «اخبار» است، نباید آن را منحصر در اخبار از جهان خارج بنماییم؛ زیرا دلیلی که بر این انحصار دلالت کند نه در خود آیه، و نه در بیرون از آیه وجود ندارد. پس می‌تواند فرضیه و ادعای دیگری نیز درست باشد.

احتمال دوم: ساحت احکام فقهی در دنیا: بر اساس این احتمال، از آیه حکمی فقهی استخراج شده است. طرف‌داران لزوم ازدواج زانی با زانیه یا مشرکه، و وجوب عقد زانیه تنها توسط زانی یا مشرک و فتوا دهندگان به حرمت ازدواج زانی با عقیفه و بالعکس در ظاهر این ساحت را برای آیه در نظر گرفته‌اند. همچنین، کسانی که از صدر آیه حکم تنزیه‌ی کراهت استنباط کرده‌اند، به این معنا گرایش داشته‌اند. این دیدگاه بر ناهیه بودن «لا» مبتنی است و قرائت عمرو بن عبد که «لا ینکح» را مجزوم دانسته (نظام نیشابوری، ۱۴۱۶ ق، ج ۵، ص ۱۵۱) نیز مؤید است؛ اما «لا ینکح» حتی در صورت رفع نیز می‌تواند دلالت بر نهی داشته باشد؛ زیرا نمونه‌های متعددی از استعمال جمله‌ای خبری به منظور بیان حکمی انشائی، از جمله تحریم، در قرآن و سنت وجود دارد. وحدت سیاق میان صدر و ذیل آیه را نیز می‌توان مؤید دیگر دانست، با این توضیح که ظاهر ذیل آیه، یعنی «حُرِّمَ ذَٰلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ»، حکم انشائی است و مشاژالیه «ذَٰلِكَ» همان نکاح مذکور در صدر آیه است. از دیگر شواهد تقویت این احتمال ظاهر روایات تفسیری درباره آیه و بعضی روایات نقل شده در شأن نزول آن است؛ از جمله سه روایت در کافی از امام صادق (ع) با این مضمون نقل شده که آیه در خصوص مردان و زنانی است که به زنا شهرت دارند. در این روایات اضافه شده است که این حکم همچنان پابرجاست و ازدواج با فردی که حد زنا بر او جاری شده و به زنا متهم است؛ شایسته نیست مگر آنکه توبه‌اش ثابت شود (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، صص ۳۵۴-۳۵۵، حدیث ۶۰۲ و ۶۰۱).^۱ از امام باقر (ع) نیز روایتی با همین محتوا آمده است (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۳۵۵، حدیث ۳).

۱. حدیث ۱: عدة من أصحابنا، عن سهل بن زیاد، عن أحمد بن محمد بن أبي نصر، عن داود ابن سرحان، عن زرارة قال: سألت أبا عبد الله (عليه السلام) عن قول الله عز وجل: «الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً»؛ قال: هن نساء مشهورات بالزنا ورجال مشهورون بالزنا شهروا وعرفوا به والناس اليوم بذلك المنزل فمن أقيم عليه حد الزنا أو متهم بالزنا لم ينجح لأحد أن يناكحه حتى يعرف منه التوبة.

شأن نزول این آیه در تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی، به سه زن مشهور به زنا در مکه به نام‌های ساره و حنتمه و رباب مربوط شده که رسول خدا (ص) را هجو می‌کردند و خدا نکاح آنان را حرام کرد و بعد برای دیگر زنان مثل آنان نیز جاری شد (قمی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۹۶).^۱ به نظر می‌رسد ویژگی‌های روایت ذکرشده در تفسیر قمی، از جمله افراد خاص و هجاگویی آنان، در حکم و تخصیص آن تأثیری ندارد. خالی بودن روایات کافی از این قیود و تصریح قمی به جریان حکم درباره افراد مشابه این مطلب را تأیید می‌کند: «جرت بعدهنّ في النساء من أمثالهن» (قمی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۹۶).

بررسی سندی روایات شأن نزول: حدیث ششم کافی موثق است. علامه مجلسی به موثق بودن آن تصریح کرده است (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۲۰، ص ۶۲). براساس نظر بعضی از بزرگان، در مواجهه با روایات هم‌مضمون، متنی که سندش معتبر و صحیح است، متن‌های هم‌مضمون خود را که سندش نامعتبر است تأیید می‌کند و معتبر می‌سازد (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۳، ج ۶، ص ۶۸). بر این اساس همین یک روایت برای اثبات مدعا کفایت می‌کند. علاوه بر این، حدیث اول نیز قابل اعتماد و حجت است؛ زیرا اشکال‌های سندی آن مربوط به سهل بن زیاد است. با وجود اختلاف نظر در وثاقت او، این جمله درباره او معروف شده است که «الأمر فی سهل سهل» و عدّه زیادی از جمله بزرگانی مانند شیخ طوسی در قول متأخر خود، در کتاب رجالش، وحید بهبهانی، صاحب‌جواهر و رجالی معاصر، سید موسی زنجانی، سهل را توثیق کرده‌اند.

کثرت روایات نقل شده از سهل (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۹، ص ۳۵۸)، روایت بزرگان حدیث شیعه از او، شیخ اجازه بودن وی، و اعتماد فراوان کلینی به او با نقل حدود دو هزار روایت از وی در کافی، از دلایل وثاقتش به‌شمار می‌رود. مجلسی اول (۱۳۷۳) نیز نتیجه تحقیق‌های خود درباره سهل بن زیاد را چنین بیان کرده است: «مرا از این بررسی‌ها یقین حاصل شد که حدیث او ضعیف نیست و از ابن عیسی کمتر نیست، اگر برتر نباشد» (ج ۲، ص ۴۱۰). و در رد تضعیف سهل، که به‌طور عمده ناشی از رفتار احمد بن محمد بن عیسی و اخراج سهل از قم است، دلایل متعددی بیان شده است؛ از جمله: بی‌اعتباری تضعیف‌های مبتنی بر متن‌شناسی، به این بیان که برخی از علمای رجال احادیث سهل را غلوآمیز پنداشته و به همین دلیل او را تضعیف کرده‌اند (شبیری، ۱۳۹۷) و اقرار احمد بن عیسی به اشتباهش و عذرخواهی بابت اخراج برخی راویان حدیث از قم (ابن غضائری، ۱۳۸۰، ص ۳۹؛ ر.ک: مجلسی اول، ج ۲، صص ۴۰۹-۴۱۰؛ محمدی‌ری شهری، ۱۳۹۴).

حدیث ۶: حمید بن زیاد، عن الحسن بن محمد بن سماعة، عن أحمد بن الحسن الميثمي، عن أبان، عن حکم بن حکیم، عن أبي عبدالله (عليه السلام) في قوله عز وجل: «والزانية لا ينكحها إلا زان أو مشرك» قال: إنما ذلك في الجهر [أي إذا كان مجاهرا بالزنا مشهورا بذلك] ثم قال: لو أن إنسانا زنى ثم تاب تزوج حيث شاء.

۱. «و نزلت هذه الآية في نساء مكة كن مستعلنات بالزنا - سارة و حنتمة و الرباب - كن يغنين بهجاء رسول الله (ص) فحرم الله نكاحهن، و جرت بعدهن في النساء من أمثالهن».

براساس این احتمال، آیه به بیان حکم شرعی ازدواج مردان و زنان مشهور به زنا می‌پردازد که توبه نکرده‌اند؛ به این معنا که ازدواج مرد زناکار تنها با زن زناکار یا مشرک جایز است؛ و ازدواج زن زناکار تنها با مرد زناکار یا مشرک مجاز است. به عبارتی، خداوند مرد زناکار را از ازدواج با زن مؤمنه و عقیفه محروم کرده و زن زناکار را از ازدواج با مرد مسلمان عقیفه بازداشته است. در مقابل، زن عقیفه مسلمان باید با مرد عقیف مسلمان ازدواج کند و بالعکس. قابل ذکر است که این حکم به حرمت یا کراهت مربوط به قبل از توبه است؛ اما بعد از توبه به نظر تمام فقها این ازدواج جایز است.

این دیدگاه در میان مفسران شیعه اکثریت را به خود اختصاص داده است (طوسی، ۱۴۳۱ ق، ج ۷، ص ۳۳۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۹۸؛ طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۹۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۱۶؛ مقدس اردبیلی، ص ۵۶۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۵، ص ۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۳۶۶؛ نجفی خمینی، ۱۳۹۸، ج ۱۴، ص ۱۸؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۱، ص ۳۳۰؛ صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ ق، ص ۳۵۰؛ خسروانی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۵۴). بیشتر ترجمه‌های قرآن از جمله ترجمه‌های الهی قمش‌ای (۱۳۹۴)، مشکینی (۱۳۹۱)، انصاریان (۱۳۹۸)، مکارم (بی‌تا)، بهرام‌پور (بی‌تا)، و مجتبی (۱۳۷۲)، فولادوند (۱۳۷۳)، خرمدل (۱۳۷۰)، خرمشاهی (۱۳۷۴)، نیز این نظر را منعکس کرده‌اند.

برخی از مفسران، با استناد به روایات رسیده و صدر آیه که به حد زدن زانی و زانیه اشاره دارد، اطلاق آیه را تنها به زناکار حدخورده محدود می‌دانند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۱، ص ۳۳۰).

در حکمت تشریح این حرمت می‌توان به مواردی همچون ننگ و عار اجتماعی این نوع ازدواج برای مؤمنان، انتقال بیماری‌های اخلاقی و جسمی، و آینده تاریک فرزندان در چنین خانواده‌هایی اشاره کرد (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۴، صص ۳۶۱-۳۶۲).

اما استنباط حکم فقهی تنزیهی نیز بر پایه تعلق آیه به ساحت احکام فقهی در دنیا و اراده نهی تنزیهی از «لا»ی ناهیه مطرح شده است. بر این اساس برخی صدر آیه را بیانگر کراهت اختیار غیر عقیفه و استحباب انتخاب عقیفه دانسته‌اند (فاضل مقداد، ۱۳۴۳، ج ۲، ص ۲۲۸؛ مدیر شانه‌چی، ۱۳۸۲، ص ۲۳۵).

این احتمال و دو قول مترتب بر آن دست‌کم کاستی‌های زیر را به همراه دارد:

۱. آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ» (توبه: ۲۸) مشرکان را نجس می‌داند و اجازه نزدیک شدن آن‌ها به مسجد الحرام را نمی‌دهد؛ خواه مراد نجاست ظاهری باشد یا نجاست معنوی. این آیه، به‌ویژه با ضمیمه روایت «المؤمن أعظمُ حرمةً من الكعبة» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۴، ص ۷۱؛ فتال نیشابوری، بی‌تا، ص ۳۸۶)، با تفسیر آیه سوم سوره نور به جواز ازدواج زانیه مسلمان با مشرک، و ازدواج زانی مسلمان با مشرکه ناسازگار است؛ چه رسد به وجوب و لزوم این نوع ازدواج.

۲. براساس این احتمال، ازدواج مرد مسلمان زناکار با عقیقه مسلمان و بالعکس، حرام و عقد آن‌ها باطل است. این درحالی است که روایات متعددی به صراحت بر جواز ازدواج با زن زناکار، حتی مشهور به زنا، دلالت می‌کنند. صاحب وسائل الشیعه این روایات را در باب دوازدهم از ابواب «ما یحرم بالمصاهرة و نحوها»، باعنوان «باب عدم تحریم تزویج الزانیة وإن اصرت ابتداء» آورده که تعدادی از آن روایات صحیح است؛ از جمله صحیح‌ه علی بن رثاب: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْمَرْأَةِ الْفَاجِرَةِ يَتَزَوَّجُهَا الرَّجُلُ الْمُسْلِمُ؟ قَالَ: نَعَمْ» (حرعاملی، بی تا، ج ۱۴، ص ۳۳۴).

۳. عقد زانیه مسلمان با مشرک، و ازدواج مرد زناکار مسلمان با مشرکه، دست‌کم در ازدواج دائم، از منظر فقه شیعه پذیرفته نیست، چه رسد به لزوم آن. به دلیل اجماع فقها بر اینکه برابری در اسلام شرط نکاح است (صاحب‌جواهر، ۱۳۶۶، ج ۲۹، ص ۴۴۱). فتوای علمای معاصر نیز در خصوص مسئله مذکور عدم جواز است (خمینی، ۱۳۸۱، ص ۳۹۷، مسئله ۲۳۹۷).

۴. فتاوی فقهای معاصر شیعه درباره حکم ازدواج با زانیه عبارت است از: استحباب صبر تا حیض شدن زانیه، کراهت ازدواج، و احتیاط واجب در ترک ازدواج قبل از توبه (یزدی، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۵۳۲، مسئله ۱۷؛ خمینی، ۱۳۸۱، ص ۳۹۹، مسئله ۲۳۹۹). بنابراین تفسیر آیه به عدم جواز ازدواج با زانیه با فتوای فقهای شیعه در زمان معاصر نیز ناسازگار است.

احتمال سوم: جمع بین ساحت خارج و ساحت احکام فقهی با تکفیک صدر و ذیل آیه: صدر آیه اخبار از گرایش‌های طبیعی و عادی مردان و زنان آلوده و زناکار به یکدیگر است؛ اما ذیل آن بیانگر حکم شرعی تحریمی (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۷، ص ۱۸۰) یا حکم تشریحی تنزیهی شدید و کراهت شدید است که گاهی از آن به «حرمت» یاد می‌شود (جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۵۹، ص ۴۰۹). در تفسیر تسنیم و احسن الحدیث با پذیرش این احتمال، قول چهارم اختیار شده است. درباره این احتمال و قول مترتب بر آن نیز اشکال‌های زیر مطرح است:

۱. تأمل‌ها و کاستی‌های ذکرشده بر احتمال اول و دوم، بر این احتمال نیز وارد است.

۲. وحدت سیاق در صدر و ذیل آیه از بین می‌رود، حال آنکه اصل اولیه در آیات، به‌ویژه آیات کوتاه، وحدت صدر و ذیل است.

۳. لازم می‌آید ذیل آیه بی‌فایده و تحصیل حاصل باشد؛ زیرا اگر مؤمنان رغبتی به ازدواج با زانیه و مشرکه نداشته باشند، جعل حرمت یا کراهت شدید این نکاح برای مؤمنان وجهی ندارد.

احتمال چهارم: نفی ساحت اخبار از خارج و ساحت احکام فقهی: مغنیه (۱۴۲۴ ق) در تفسیر کاشف به صراحت ساحت مختار خود را غیر از اخبار از واقع و تشریح حکم دانسته است. او حکم این آیه را «معکم و واضح» به‌شمار آورده و در تبیین آن گفته است: «بل معناها الظاهر - بصرف النظر عما قبل فی سبب

نزولها- إِنَّ الزَّانَا مِنَ أَفْحَشِ الْقَبَائِحِ وَ أَشْنَعِهَا، وَ لَا يَفْعَلُهُ إِلَّا عَاهِرٌ فَاجِرٌ، فَإِذَا رَغِبَ فِيهِ رَاغِبٌ فَلَا يَجِدُ أَحَدًا يَسْتَجِيبُ لِرَغْبَتِهِ إِلَّا مَنْ هُوَ مِثْلُهُ فِي الْفَسَقِ وَ الْفَجْوَرِ... وَ أَيْنَ هَذَا مِنَ الْإِخْبَارِ عَمَّا وَقَعَ أَوْ مِنْ تَشْرِيعِ الْأَحْكَامِ؛ ترجمه: معنای ظاهر آیه، صرف‌نظر از آنچه درباره سبب نزولش گفته‌اند، این است که زنا از بدترین و زنده‌ترین قبایح است که جز فرد فاسد و هرزه مرتکبش نمی‌شود. بنابراین، وقتی کسی به زنا تمایل پیدا می‌کند، برای اجابت خواسته‌اش فقط کسی را می‌تواند بیابد که در فسق و فجور مانند خودش باشد... این معنا کجا و اخبار از آنچه واقع شده یا تشریح حکم کجا؟!» (ج ۵، صص ۳۹۷-۳۹۸).

درخصوص دیدگاه مغنیه نکات زیر شایسته توجه است:

۱. با وجود احتمال‌های مختلف در تفسیر مفردات آیه، که به برخی از آن‌ها اشاره شد و برخی دیگر نیز خواهد آمد، ادعای وضوح کامل معنای آیه جای تأمل دارد.
۲. تصریح به کشف و بیان مراد آیه بدون در نظر گرفتن شأن نزول آن، به‌ویژه اگر روایات متعدد و صحیح در شأن نزول وجود داشته باشد، تفسیری مطابق با قواعد پذیرفته‌شده میان پیروان اهل بیت به نظر نمی‌رسد.
۳. نفی این سخن طرف‌داران قول اول که «اخباری بودن آیه جنبه غالبی دارد»، نمی‌تواند دلیلی قطعی برای نفی اخباری بودن آیه به‌طور کلی باشد. آنچه در تفسیر کاشف به‌عنوان معنای ظاهری آیه بیان شده، یعنی عدم اجابت تمایل زناکار به زنا مگر توسط زانیه، در حقیقت چیزی جز قبول جنبه اخباری مفاد آیه نیست؛ یا اخبار از اینکه زناکار برای خواسته خود جز زانیه یا مشرکه را نمی‌یابد، یا اخبار از اینکه تنها زانیه و مشرکه است که خواسته زناکار را اجابت می‌کند، و در ظاهر این هر دو صورت نیز اخبار از خارج است؛ اما با توجه به تصریح مغنیه به نفی اخبار از خارج، باید گفت به احتمال قوی، مراد او اخبار از روحیه و ساختار روانی بدون توجه به عالم خارج بوده است.^۱
۴. براساس تفسیر مغنیه، مراد از نکاح در عبارت «الاینکح»، نفس عمل یعنی وطی و زنا خواهد بود که اشکال‌های وارد بر آن خواهد آمد.

احتمال پنجم: ساحت عالم تکوین و سنن حاکم بر نظام هستی: براساس این احتمال، آیه از سنتی ثابت در عالم هستی خبر می‌دهد، از آن جهت که این جهان، جهان‌کنش و واکنش است و خوبی‌ها و بدی‌های انسان به خود او بازمی‌گردد. در نتیجه، به مقتضای سنت حاکم، سزای عمل زناکار این است که همسر زناکار یا مشرک نصیبش می‌شود. نگارنده این احتمال را در تفاسیر نیافته است؛ اما شواهدی از متون اسلامی در تأیید این

۱. صورت دوم با ظاهر آیه، که فاعل در آن زانی است، همخوانی ندارد. اگر مراد آیه این بود، لازم بود با چنین عبارتی بیان شود تا زانیه و مشرکه فاعل قرار گیرد: «الَّذِي يَزْنِي أَوْ يَزْنِيهِ فَإِنَّهُ يَمْسِكُ الزَّانِيَةَ أَوْ الْمَشْرُوقَةَ».

سنت وجود دارد؛ از جمله آیه «فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» (صف: ۵) و روایت «كَمَا تَدِينُ تُدَانُ، وَ كَمَا تَزْرَعُ تَحْصُدُ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۳). از امام صادق (ع) نیز نقل شده است: «عَفُوا عَنِ نِسَاءِ النَّاسِ تَعْفُ نِسَاؤُكُمْ» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۵۵۴). همچنین در اشعار حکمت‌آمیز و عرف جامعه، تصریح‌های فراوان به این سنت دیده می‌شود.^۱ اما اشکال اینجاست که علم به استثنای پذیرای آن وجود ندارد و در نتیجه نمی‌توان به صورت قطعی و عام، این معنا را به قرآن نسبت داد.

احتمال ششم و مختار: ساحت مقام‌های معنوی و ایمانی در ترازوی سنجه حقیقی الهی: در این احتمال، صدر آیه به یکسانی و هم‌ترازی رتبه معنوی و جایگاه ایمانی مرد زناکار با زانیه و مشرکه، و زن زناکار با مرد زناکار و مشرک اشاره دارد. این همسانی، شایستگی آنان برای یکدیگر در نکاح و همسری در ترازوی سنجش حقیقی الهی بیان می‌کند. شواهد و دلایل زیر این احتمال را تقویت می‌کنند.

۱. عطف مشرک به زانیه بیانگر یکسانی آن‌ها با یکدیگر است؛ در حالی که مطابق آیات متعددی از قرآن مسلمان با مشرک هم‌تراز نیست (نحل: ۴۴؛ مائده: ۸۲؛ لقمان: ۳۱؛ نساء: ۴۸ و ۱۱۶؛ بقره: ۲۲۱؛ توبه: ۳، ۴، ۱۷، ۲۸ و ۱۱۳؛ احزاب: ۷۳؛ ممتحنه، ۱۰، بینه: ۶). بنابراین هم‌ردیف قرار دادن آنان، به شکلی که در احتمال‌های پیشین بیان شد، با بسیاری از آیات قرآن ناهماهنگ است. به علاوه با ناهمسانی مسلمان و مشرک در ساحت احکام فقهی در دنیا نیز ناسازگار است.

۲. در آیه ۹۷ سوره آل عمران به کافر بودن مسلمان تارک حج تصریح شده است: «لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ»، حال آنکه احکام فقهی کافر درباره چنین فردی جاری نمی‌شود. در خصوص زانی نیز در روایات، از جمله این روایت از امام رضا (ع) بر بی‌ایمانی زناکار تأکید شده است: «لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۱۳۳). این تعبیر درباره گناهان دیگری مانند سرقت، شرب خمر، قتل ناحق، غارت و غیره نیز در روایات فریقین آمده است.^۲ حتی پیامبر اکرم (ص) کسی را که به فریادرس کمک نمی‌کند، نامسلمان خوانده است: «مَنْ سَمِعَ رَجُلًا يُنَادِي يَا لَلْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يُجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۷۵). در این موارد نیز به طور قطع مراد نفی بی‌ایمانی و

۱. از جمله: هر که باشد نظرش در پی ناموس کسان/ پی ناموس وی افتد نظر بوالهوسان.

چو بد کردی مباش ایمن ز آفات/ که واجب شد طبیعت را مکافات (نظامی).

از هر دست که بدهی به همان دست می‌گیری.

۲. «رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول لا یشرب الشارب حین یشرب وهو مؤمن یعنی الخمر ولا یزنی الزانی حین یزنی وهو مؤمن ولا یسرق السارق حین یسرق وهو مؤمن ولا ینتهب نهبه ذات شرف یرفع الناس إلیه فیها رؤسهم وهو مؤمن فیاکم وایاکم» (أحمد بن حنبل، بی تا، ج ۶، ص ۱۳۹)؛ و به همین مضمون (ابن حبان، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۳، ص ۳۱۸؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۴۲۱؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ص ۶۰۸).

اسلام فرد در ساحت فقه و در دنیا نیست، بلکه نفی اسلام در ساحت معنویت و ارزش‌ها در ترازوی حقیقی الهی است.

۳. پاره‌ای روایات تفاوت منزلت معنوی و فقهی افراد در دنیا و آشکار شدن آن هنگام مرگ را به روشنی نشان می‌دهد. امام صادق(ع) درباره کسی که به‌طور عمد و بدون عذر، حج را ترک کند، فرموده است که یا یهودی می‌میرد یا نصرانی: «من مات ولم یحج حجة الاسلام ولم یمنعه من ذلك حاجة تجحف به أو مرض لا یطیق معه الحج أو سلطان یمنعه فلیئمت إن شاء یهودیاً أو نصرانیاً» (مفید، ۱۴۱۳ ق، ص ۳۸۶؛ ابن بابویه، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۴۷؛ ابن حیون، ۱۳۸۳ ق، ج ۱، صص ۲۸۸-۲۸۹). این مضمون در مصادر اهل سنت نیز گزارش شده است (ابن ابی‌شیبه، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۳۹۲؛ جرجانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۳۱۲؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۶). همچنین، درباره گنهکارانی مانند غش‌کننده، در روایات فریقین تصریح شده که با مشرکان و یهودیان محشور خواهند شد (سیوطی، ۱۴۰۱ ق، ج ۲، ص ۴۶۶؛ متقی‌هندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۵۴۶). چنان‌که از پیامبر(ص) نقل شده است: «مَنْ غَشَّ مُسْلِماً فَبِیْعَ أَوْ شَرَاءَ فَلَيْسَ مِنَّا وَيُحْشَرُ مَعَ الْيَهُودِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِأَنَّ مَنْ غَشَّ النَّاسَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (ابن بابویه، ۱۳۶۸، ص ۲۸۴).

۴. فقهای شیعه این قبیل روایات را در کتب فقهی خود، به‌طور خصوص در مبحث غش در معامله، ذکر کرده‌اند (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، صص ۲۷۵-۲۷۶؛ خوئی، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۲۴)؛ اما به احکام غیر مسلمانان مانند نجاست یا عدم لزوم دفن میت، در خصوص این افراد در دنیا فتوا نداده‌اند. بنابراین، واضح است که مراد از این روایات ساحت معنوی افراد است، نه فقهی یا دنیوی.

براساس این شواهد و قرائن، صدر آیه نه بیان یک واقعیت خارجی غالب است و نه انشاء حکم تشریحی تحریمی در دنیا و عالم فقه؛ بلکه می‌توان گفت که صدر آیه بیانگر هم‌ترازی ساحت ایمانی و جایگاه معنوی زانی، زانیه و مشرک در ترازوی حقیقی الهی است. این مضمون در آیه ۲۶ همین سوره نیز با بیانی دیگر تکرار شده است: «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ» بنابر قول به اراده مردان بد از «الْخَبِيثُونَ» و اراده زنان بد از «الْخَبِيثَاتُ» و اینکه یکی از مصادیق «خُبْث» زنا و یکی از مصادیق «خَبِيث» زناکار است، آیه بر شایستگی آن‌ها برای یکدیگر دلالت دارد.

معنای «نکاح» در «لَا يَنْكِحُ»

برای معنای «نکاح» در عبارت «لَا يَنْكِحُ» دو احتمال «وطی» یعنی نفس عمل جنسی، و «عقد ازدواج» را مطرح کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، صص ۱۹۷-۱۹۸)؛ زیرا «نکاح» در لغت به هر دو معنا استعمال شده است (فیومی، ۱۴۰۵ ق، ص ۶۲۴).

اما نظر مشهور میان مفسران شیعه، و کسانی که حکم به حرمت ازدواج داده‌اند، این است که مراد از «نکاح» در این آیه عقد ازدواج است. در مقابل، برخی بر این باورند که مراد، وطی و زناست (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۵، صص ۳۹۷-۳۹۸). این دیدگاه در مجمع البیان از ضحاک، ابن‌زید، سعید بن جبیر، و ابن‌عباس، در یکی از دو قولش، نقل شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۹۸). براساس این قول، در عبارت «وَحَرَّمَ ذَٰلِكَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ»، مشارالیه «ذلک» زنا خواهد بود و معنای آیه چنین می‌شود که زنا برای مؤمنان حرام شده است. این حکم به زنان مؤمن نیز تعمیم می‌یابد و ذکر «مؤمنین» از باب تغلیب است (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۵، ص ۳۹۸). البته برخی مفسران شیعه این احتمال را بعید دانسته‌اند (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۷، ص ۱۸۰).

به نظر می‌رسد احتمال اینکه مراد از «نکاح» در آیه عقد ازدواج باشد، به دلایل ذیل بیشتر است:

۱. عدم استعمال لفظ «نکاح» در قرآن به معنای زنا: صیغه‌های مختلف کلمه «نکاح» ۲۳ بار در قرآن کریم به کار رفته است؛ ۲ مورد در آیه سوم سوره نور، و ۲۱ مورد در دیگر سوره‌ها (نک: بقره: ۲۲۱، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۳۷؛ نساء: ۳، ۲۲، ۲۵، ۱۲۷؛ نور: ۳۲، ۳۳، ۶۰؛ قصص: ۲۷؛ احزاب: ۴۹، ۵۰، ۵۳؛ ممتحنه: ۱۰). از این ۲۱ مورد، در ۲۰ مورد آن «نکاح» به معنای عقد ازدواج آمده و تنها در آیه «وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ» (نساء: ۶)، به معنای بلوغ و رشد ذکر شده که می‌توان گفت اینجا نیز مراد عقد ازدواج است؛ زیرا توانایی بر ازدواج و تشکیل خانواده نشانه بلوغ و رشد لازم است.

در آیه ۲۳۰ سوره بقره «حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ» نیز به معنای عقد است؛ زیرا نکاح به زن نسبت داده شده، و زن «واطئه» نیست بلکه «موطئه» است (حقی بروسوی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۵۸؛ ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۹۵). اما بر لزوم «وطی» برای تحلیل بعد از طلاق سوم سنت دلالت می‌کند نه ظاهر آیه (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، ص ۱۴۳؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۲۶).

۲. اگر «لا» در «لَا يَنْكِحُ...» ناهیه باشد و بر حکم شرعی دلالت کند، معنای آیه حرمت تشریحی زناست. در این صورت، این اشکال مطرح می‌شود که در آیه قبل یعنی «الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ» (نور: ۲)، عقوبت صد ضربه شلاق برای زنا و عذاب بودن آن به صراحت بیان شده است؛ در نتیجه، حرمت زنا از آیه قبل به طور مطلق فهمیده می‌شود و تکرار آن در آیه سوم غیر ضروری و ناسازگار با فصاحت و بلاغت اعجازی قرآن است.

۳. اگر «لا» در «لَا يَنْكِحُ» ناهیه و بیانگر اخبار و مراد از نکاح وطی و زنا باشد، به گزاره‌ای بدیهی و بی‌فایده تبدیل می‌شود (طبری به نقل از شیخ طوسی، ۱۴۳۱ ق، ج ۷، ص ۴۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۶، ص ۱۱۹؛ فاضل اصفهانی، ۱۴۱۶ ق، ج ۷، ص ۱۸۶). زیرا معنای آیه این می‌شود که زانی هنگام زنا، زنا نمی‌کند

مگر با زانیه، و زانیه زنا نمی‌کند مگر با زانی، و حمل آیه بر این معنای بدیهی با اعجاز محتوایی کلام الهی تناسب ندارد.

وحدت صدر و ذیل آیه و عدم آن

عده‌ای بر این باورند که صدر و ذیل آیه هر دو بیانگر حرمت ازدواج یا زنا برای مؤمنان است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۹۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۱۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۵، ص ۸۰؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۳۶۶؛ صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ ق، ص ۳۵۰؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۱، ص ۳۳۰؛ خسروانی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۵۴). برخی از این افراد هر دو بخش آیه را اخبار دانسته‌اند؛ به این صورت که در صدر، اخبار از عدم تمایل زانی به کسی غیر از زانیه است، و در ذیل، اخبار از دوری و بازداشتن تشریعی و تعبدی مؤمنان از این تمایل است (شبر، ۱۴۱۲ ق، ص ۳۳۸).

گروهی دیگر صدر آیه را، با توجه به قاعده تجانس و امیال شخصیت دنیوی زانی و زانیه، اخبار غالبی از واقعیت خارجی دانسته‌اند و ذیل آیه را به ساحت تشریح و بیان حکم شرعی متعلق دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۹۴؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۴۸۹؛ قرشی، ۱۳۷۷، ج ۷، ص ۱۸۰؛ جوادی آملی، ۱۴۰۱، ج ۵۹، ص ۴۰۹).

برخی دیگر شاید صدر را اخباری از روحیه و ساختار روانی، بدون توجه به عالم خارج، و ذیل را در ساحت تشریح و بیان حکم شرعی تحریمی دانسته‌اند (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۵، صص ۳۹۸-۳۹۷).

اما به نظر می‌رسد اگر صدر آیه را اخباری از ساحت معنوی و هم‌ترازی در ساحت میزان الهی بدانیم و ذیل آن را حکم تحریمی در همان ساحت در نظر بگیریم، این رویکرد از نظر وحدت در ساحت سنجش که هر دو مربوط به خداوند متعال هستند، مناسب‌تر است. همچنین این تفسیر با روایاتی که مشهور فقهای شیعه به مضمون آن فتوا داده‌اند، سازگاری بیشتری دارد؛ از جمله کراهت ازدواج مرد مؤمن با زانیه، کراهت ازدواج مؤمنه با مرد زانی و حرمت ازدواج زانی و زانیه مسلمان با مشرکه و مشرک (نک: حر عاملی، بی‌تا، ج ۱۴، باب «ما یحرم بالمصاهرة و نحوها»، باب ۱۲ و ۱۳).

در ظاهر این آیه در صدد بیان حکم فقهی دنیوی نبوده است. احکام فقهی این ازدواج‌ها را به صورت شفاف‌تر با استمداد از دیگر آیات و روایات می‌توان به دست آورد. شاید به همین سبب، مؤلفان کتاب‌های آیات الاحکام و فقه القرآن، همچون فاضل مقداد (۱۳۴۳، ج ۲، ص ۲۲۸) و مقدس اردبیلی (بی‌تا، ص ۵۶۴)، پس از اشاره کوتاه به آیه از آن گذشته‌اند و برخی مانند قطب‌الدین راوندی، فاضل جواد و ابوالفتح جرجانی آیه را مورد بحث قرار نداده‌اند.

نتیجه‌گیری

برخی مفسران شیعه با تمسک به شیوع انشاء احکام تشریحی با جمله‌های خبری، و ظاهر بعضی روایات، مفاد آیه ۳ سوره نور را در ساحت تشریح احکام فقهی و بیانگر حرمت یا کراهت ازدواج زانی با غیرهمسان خود دانسته‌اند؛ برخی دیگر باتوجه به ظاهر «لَا يَنْكِحُ» و رفع «يُنْكَحُ» در قرائت مشهور «لا» را نافی و در نتیجه آیه را مربوط به ساحت اخبار از واقعیت غالبی خارجی یا روحیه نفسانی دانسته‌اند و دلیل خود را قاعده تجانس، به معنای تمایل غالبی افراد به همسان و مشابه خود در افکار و اعمال، و پرهیز از مخالفت مفاد آیه با احکام مسلم فقه شیعه بیان کرده‌اند.

اما باتوجه به عدم جریان قاعده تجانس در موضوع بحث و به جهت عدم استعمال «نکاح» در قرآن در نفس عمل، یعنی وطی و زنا، و بی‌فایده بودن و لغو بودن معنای آیه بر فرض اراده زنا از «نکاح» در آیه، و دیگر اشکال‌های وارد بر این قول، حق این است که آیه بیانگر اخبار از همسانی و هم‌ترازی زانی با زانیه و مشرکه و همسانی زانیه با زانی و مشرک در ساحت معنوی و ایمانی، بر اساس معیارهای حقیقی نزد خداوند متعال است. ادله و شواهد متعددی این نظر را تأیید می‌کند: مسلمات فقه شیعه، واقعیت خارجی و آیات و روایاتی که بیانگر وجود ساحت‌های مختلف برای انسان‌هاست؛ از جمله: آیه ۲۶ سوره نور، آیه ۹۷ سوره آل عمران. روایت مؤمن ندانستن زناکار و روایات معتبر نزد فریقین که بیانگر آشکار شدن همسانی بعضی گنهکاران، مانند ترک‌کننده حج بدون عذر و غش‌کننده، در وقت مرگ یا در قیامت، با کفار و مشرکان است.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن ابی‌شیبیه، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۹ ق). المصنف. دار الفکر.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲). الخصال (علی‌اکبر غفاری، محقق). مؤسسة النشر الإسلامي.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۸). ثواب الأعمال (محمد مهدی و حسن الخراسان، محقق). المنشورات الشریف الرضی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۴ ق). عیون أخبار الرضا (حسین الأعلمی، محقق). مؤسسة الأعلمی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (بی‌تا). کتاب من لا یحضره الفقیه (علی‌اکبر غفاری، محقق). مؤسسة النشر الإسلامي.

ابن حبان، محمد بن حبان. (۱۴۱۴ ق). صحیح ابن حبان (شعیب الأرنؤوط، محقق). مؤسسة الرسالة.

ابن حنبل، احمد بن محمد. (بی‌تا). مسند أحمد. دارصادر.

ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۳۸۳ ق). دعائم الإسلام (أصف بن علی أصغر فیضی، محقق). دار المعارف مؤسسة آل البيت.

ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۳۶۳). تحف العقول (علی‌اکبر غفاری، محقق). مؤسسة النشر الإسلامي.

ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی‌تا). التحرير و التنوير. بی‌جا.

ابن غضائری، احمد بن حسین. (۱۳۸۰). رجال ابن الغضائری (محمد رضا جلالی، محقق). دارالحدیث.

- الهی قمشه ای، مهدی. (۱۳۹۴). ترجمه قرآن کریم. انتشارات اسوه.
- انصاریان، حسین. (۱۳۹۸). ترجمه قرآن کریم. انتشارات آیین دانش.
- بهرام پور، ابوالفضل. (۱۳۸۲). ترجمه قرآن کریم. انتشارات عصمت.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- جرجانی، عبدالله بن عدی. (۱۴۰۹ ق). الکامل (یحیی مختار غزاوی، محقق). دار المعرفة.
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). احکام القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۴۰۱). تفسیر تسنیم. مرکز نشر اسراء.
- حراملی، محمد بن حسن. (بی تا). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. دار احیاء التراث العربی.
- حسینی همدانی، محمدحسین. (۱۴۰۴ ق). تفسیر انوار درخشان. کتابفروشی لطفی.
- خرمدل، مصطفی. (۱۳۷۰). ترجمه قرآن کریم. انتشارات احسان.
- خرمشاهی، بهاء الدین. (۱۳۷۴). ترجمه قرآن کریم. انتشارات نیلوفر.
- خسروانی، علی رضا. (۱۳۹۰ ق). تفسیر خسروی. انتشارات اسلامیة.
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۱). توضیح المسائل مراجع (محمدحسن بنی هاشمی، محقق). دفتر انتشارات اسلامی.
- خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۱۳ ق). معجم رجال الحدیث. منشورات مدینه العلم آیت الله خوئی.
- خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۱۸ ق). موسوعة الإمام الخوئی (محمدتقی خوئی، مقرر). مؤسسة احیاء آثار الإمام الخوئی.
- خوئی، ابوالقاسم. (بی تا). مصباح الفقاهة (جواد قیومی اصفهانی، مقرر). مكتبة الداوری.
- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۱۵ ق). الانتصار فی انفرادات الإمامیة. انتشارات اسلامیة.
- سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر. (۱۴۰۱ ق). الجامع الصغیر. دار الفکر.
- سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر. (بی تا). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. دار المعرفة.
- شیر، سید عبدالله. (۱۴۱۲ ق). تفسیر القرآن الکریم. دار البلاغة.
- شیرازی زنجانی، سید محمدجواد. (۱۳۹۷/۰۸/۲۹). دروس خارج فقه و اصول. مدرسه فقاها. <https://eshia.ir>
- شیخ انصاری، مرتضی بن محمد. (۱۴۳۰ ق). کتاب المکاسب. مجمع الفکر الاسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. انتشارات فرهنگ اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۱۹ ق). البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن. نشر محمد صادقی تهرانی.
- صافی گلپایگانی، لطف الله. (۱۳۹۳). منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر (محسن احمدی، مترجم). نشر منیر.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. انتشارات اسلامیة.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). تفسیر جوامع الجامع. انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). تهذیب الأحکام (سید حسن موسوی الخراسان، محقق). دار الکتب الإسلامیة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ ق). الخلاف فی الأحکام. مؤسسة النشر الإسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۳۱ ق). التبیان فی تفسیر القرآن (احمد قصیر العاملی، محقق). مرکز امام حسن مجتبی (ع).
- طیب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات اسلام.

- عروسی حویزی، عبدالعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). نور الثقلین. اسماعیلیان.
- فاضل اصفهانی (هندی)، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ ق). کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام، انتشارات اسلامی.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. (۱۳۴۳). کنز العرفان فی فقه القرآن (محمدباقر بهبودی، محقق). المكتبة المرتضویه.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد. روضة الواعظین (محمد مهدی و حسن الخراسان، محقق). منشورات الشریف الرضی.
- فولادوند، محمد مهدی. (۱۳۷۳). ترجمه قرآن کریم. دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۵ ق). تفسیر صافی. انتشارات الصدر.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۰۵ ق). مصباح المنیر. دارالهجره.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۷). تفسیر أحسن الحديث. بنیاد بعثت.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷). تفسیر قمی. دار الكتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۷). الکافی (علی اکبر غفاری، محقق). دار الکتب الإسلامیة.
- متقی هندی، علی بن حسام‌الدین. (۱۴۰۹ ق). کنز العمال (کری حیانی و صفوة السقا، محقق). مؤسسة الرسالة.
- مجتبوی، سید جلال‌الدین. (۱۳۷۲). ترجمه قرآن کریم. نشر حکمت.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۶). مرآة العقول (علی آخوندی، محقق). دار الکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار (یحیی العابدی، محقق). دار إحياء التراث العربی.
- مجلسی، محمدتقی. (۱۳۷۳). لوامع صاحبقرانی (شرح الفقیه). اسماعیلیان.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۹۴/۱۰/۲۲). دروس خارج فقه و اصول. مدرسه فقهات. <https://eshia.ir>
- مدیر شانه‌چی، کاظم. (۱۳۸۲). آیات الاحکام. انتشارات سمت.
- مشکینی، علی. (۱۳۹۱). ترجمه قرآن کریم. الهادی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ ق). تفسیر الکاشف. دار الکتب الإسلامیة.
- مفید (شیخ مفید)، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). المقتنعة. کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مقدس اردبیلی، احمد. (بی‌تا). زیادة البیان فی أحكام القرآن. کتاب‌فروشی مرتضوی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر. (بعد ۱۳۹۸). ترجمه قرآن کریم. چاپخانه احسان.
- نجفی خمینی، محمدجواد. (۱۳۹۸ ق). تفسیر آسان. انتشارات اسلامیة.
- نجفی (صاحب‌جواهر)، محمدحسن. (۱۳۶۶). جواهر الکلام (محمود فوجانی و ابراهیم میانجی، محقق). دار الکتب الإسلامیة.
- نظام نیشابوری، حسن بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان. دارالکتب العلمیة.
- یزدی، محمدکاظم. (۱۴۱۹ ق). العروة الوثقی (المحسّی). دفتر انتشارات اسلامی.